

ՅԱԻԵԼԵԱԼ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԻՒԻԹՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ¹

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ՄՈՒՏԲ

1992ին Պերճ Կարապետեանի ընդգրկուն յօդուածը լոյս տեսաւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* ԺԲ. հատորին մէջ²։ Նուիրուած հայկական տիւրիքներուն³։ Այդ յօդուածով գիտական շրջանառութեան մտաւ հայ պղնձագործութեան կայուածներէն մին հանդիսացող տիւրիքներու արուեստը։

Տիւրիքներ աշխատուած են Այնթապի, Պոլսոյ եւ Ուրֆայի մէջ⁴։ Եթէ Պոլսոյ տիւրիքի արհեստաւորներէն ոչ-բոլորը կրնան անպայման հայ եղած ըլլալ, ապա Այնթապի մէջ աշխատուած բոլոր գործերը, Ռուբէն Պարսումեանի պնդմամբ, հայ արհեստաւորներու ձեռագործն են, մանաւանդ որ առկայ նիւթերը այդ կը հաւաստեն ամբօրէն⁵։ Կան նաեւ պարսկական եւ հնդկական տիւրիքներ, որոնց ոճը սակայն, տարբեր է հայկականէն։

Կարապետեանի յօդուածը կը թուի ըլլալ առաջին համապարփակ, ամբողջական ուսումնասիրութիւնը տիւրիքներու մասին առհասարակ⁶։ Կարապետեան կը նկարագրէ տիւրիքը, անոր ծննդոցը, կը հաւաստէ հնագոյն օրինակներուն ժԸ. դարավերջին պատկանիլը, կը նկարագրէ տիւրիքի պատրաստման գործընթացը, կու տայ անոր գործածութեան վերաբերեալ անձնական յուշեր, կը մէջերեքէ անոր նուիրուած երկու քերթուած ու հանելուկ մը։ Եօդուածը կ'ընդգրկէ նաեւ 41 տիւրիքի նկարագրութիւն եւ 30 տիւրիք հաշուող 11 նկար։ Եօդուածին ալ իրագործում մըն է այնտեղ մէկտեղուած կնիքներու տախտակը⁷։ Արդարեւ, յենելով իր «Երեսնեակ մը» հաշուող հաւաքածոյին դիտարկումներուն, եւ աչքէ անցընելով շուրջ «Հարիւրեակ մը» գրչամաններ⁸, Կարապետեան խմբաւորած է տիւրիքներու կնիքները, գծանկարով ներկայացուցած 19 կնիք եւ զանոնք փորձած է նաեւ ժամանակագրական կարգով դասաւորել։

Այս յօդուածով մենք որոշ յաւելումներ եւ ամբողջացումներ պիտի կատարենք տիւրիքներու նիւթին։ Նաեւ՝ պիտի նկարագրենք եւ չափագրենք լիբանանահայ հաւաքորդ Սասուն Սիմոնեանի երեսուներեք⁹ տիւրիքներու, Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի Թանգարանի¹⁰ եւ զեղանկարիչ Յարութիւն Թորոսեանի երեքական¹¹, Սարգիս Կիրակոսեանի երկու¹², Վրէժ Թազեանի¹³ եւ մեր¹⁴ մէկական տիւրիքները¹⁵։

Մեր տրամագրութեան տակ գտնուող նիւթը կարելիութիւն տուաւ նման քայլ մը առնելու եւ ամբողջութեամբ կը հանդիսանայ՝ Կարապետեանի վերոյիշեալ յօդուածին վրայ կատարելու երկու տեսակի յաւելումներ։-

Ա. Նոր, ցարդ անծանօթ կնիքներու յաւելում, եւ Կարապետեանի կնիքներու տախտակին մի քանի կնիքներու վերամշակում¹⁶։ Հուսկ՝ Կարապետեանի հրատարակած կնիքներու վերամշակուած աղիւսակի ներկայացում։

Բ. Նկարագրութիւն 43 'նոր' տիւրիքներու։ Նկարագրութեան կցած ենք չափագրական երկու աղիւսակներ, որոնք անջատաբար կը վերաբերին գրչակալին եւ թանաքակալին։

Այս յօդուածը կը միտի նաեւ Հետազօտողներու ուշադրութիւնը թեքել հայկական կենցաղային իրերու եւ կիրառական արուեստի պղնձագործութեան կալուածին եւ մղել անհատ Հաւաքորդները որ իրենց նիւթերը դնեն շրջանառութեան: Մենք կը յուսանք որ այսու հայ մշակոյթի ընդարձակ պարտէզին մաս կազմող «մանր արուեստներ»-ու փոքր ածու պղնձագործութիւնը որ արժանի է գրոց յիշատակի կ'արժանանայ համապատասխան ուշադրութեան եւ անոր հանդէպ անհրաժեշտ գիտակցութիւնը կը ծաւալի: Հոսկ, մեր փայփայած երազն է որ այս արուեստին նուիրուած հալէպահայ հաւաքորդ Պարսումեանի անաւարտ, մշակման եւ խմբագրման կարօտ համապարփակ, արհեստագիտական մանրամասնութիւններով հարուստ ուսումնասիրութիւնը ի վերջոյ լոյսին կու գայ իր հազուագիւտ ու մեծարժէք ցուցանմունքներով: Թերեւս միայն այդ պարագային՝ գրաւոր յուշարձանով մը, մշտնջենապէս, գէթ զոյգն ինչ չափով կը փրկուի Յեղապահութեան հետեւանքով ընդհատած, Հալէպի մէջ - եւ թերեւս այլուր - մասամբ շարունակուած եւ այժմ գրեթէ դադրած ու յաւիտեանական կորուստի դատապարտուած հայ պղնձագործութեան կալուածը:

ՆԵՐԱՄՈՒԹԻՒՆ ՏԻՒԻԹԻ

Տիւիթը ունի երկու մաս՝ գրչակալ եւ թանաքակալ: Անոնք իրարու զօդուած են քան թէ գամուած:

Կարապետեան տիւիթ եզրը կը գործածէ՝ ներկայացնելու ամբողջութիւնը թանաքակալին եւ գրչակալին: Նոյն խմատով ան կը գործածէ նաեւ գրչաման բառը: Մենք կը կառչինք տիւիթ բառի կիրառութեան, նշելու համար ամբողջութիւնը երկու մասերուն՝ գրչակալին, ուր եղէզը կը պահպանուի, եւ թանաքակալին ուր թանաքը կը պահպանուի:

Կարապետեան կը հաւաստէ որ տիւիթի հնազոյն օրինակներ եղած են ձեռագործ եւ ոչ-ձուլածոյ: Ներկայ հաւաքածոյին բոլոր տիւիթները ձուլածոյ են: Տիւիթին մետաղը գրեթէ միշտ եղած է դեղնադոյն պղինձ, երբեմն կլայեկուած. կան նաեւ ոսկեջրուած¹⁷ եւ արծաթեայ օրինակներ¹⁸: Յաճախ դեղնաւուն պղինձը ժանգոտելով մթագնած է: Բացառութեամբ ծխնիին արանցքին¹⁹ ու գրչակալը թագին կապող կտորին գամերուն²⁰, այլ մետաղատեսակի չենք հանդիպիր տիւիթին վրայ: Դիւրբանկ բաժինները խաչն է, ծխնին, թագն ու խուփը եւ թանաքակալը իր մասերով. ասոնք առուել են թանկայ են վնասուելու, փրթելու: Կան տիւիթներ որոնց խաչը, կամ թանաքակալին յատակը, կամ ոտորէն, եւ ոտորէին պատուանդանը նորոգուած/փոխուած են, կամ կորսուած:

Գրչակալը երկար՝ ընդհանրապէս 18-24 սմ., ութանկիւն խողովակ մըն է, որ ունի երեք տարբեր չափերով մակերեսներ՝ 2 նեղ նիստեր (1.2-1.5 սմ.) + 2 լայն նիստեր (2.5-3.4 սմ.) + 4 թեք նիստեր (հազիւ 0.5 սմ.)²¹: Չենք հանդիպած ոչ-անկիւնաւոր, այլ խօսքով՝ կտր-ոգորկ գրչակալներու: Գրչակալը հազիւ նկատելի արտաքին կոնտիւթիւն մը ունի՝ խուփէն՝ թագին ուղղութեամբ: Պարսումեան կը հաւաստէ որ գրչակալին ներքին կոնաձեւութիւնը աւելի չնշտուած է քան արտաքինը: Ըստ իրեն, թեքութեան պատճառը այն է որ մէջը դրուած եղէզը կարելի ըլլայ հեշտութեամբ դուրս քաշել:

Գրչակալը ունի երկու կափարիչ: Մին անշարժ է զոր կռած ենք խուփ, միւսը՝ շարժուն, զոր կռած ենք թագ: Վերջինս ծխնիի մը միջոցաւ միացուած է գրչակալին: Ընդհանրապէս թագն ու խուփը նախշուած են²²: Յաճախ թագին

դագաթին ամրացուած է փոքր խաչանման, տափակ կտոր մը, շուրջ 1 սմ. բարձրութեամբ ու յայնքով եւ 0.3 սմ. հաստութեամբ: Հագուադէպօրէն, խուփին դագաթին ամրացուած է գնդիկ մը: Ընդհանրապէս եթէ խուփին ամրացուած է գնդիկ, ապա թագին ամրացուած խաչը ունի 1-3 ծակեր²³: Թերեւս գնդիկը յաւելեալ զարդ մըն է, որուն կը համապատասխանէ ընդհանրապէս գլխիկին խաչին ծակոտկէնութիւնը:

Կնիքը քառակուսի է, 0.8 սմ. ծաւալով²⁴: Ան կը դրոշմուէր թագին եւ թանաքակային միջեւ եղած նեղ նիստին վրայ: Կան պարագաներ երբ տիւրիթը կնքուած է երկու անգամ՝ նոյն կնիքով, միշտ նեղ նիստերուն վրայ²⁵: Կնիքները գրեթէ միշտ կ'ըլլան գրչակային ուղղութեամբ եւ հազուադէպօրէն կը խաչաձեւեն զայն²⁶: Երբեմն կնիքները կը դրոշմուին իրարու հակադիր ուղղութեամբ:

Կը հանդիպինք թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ արաբատառ օսմաններէն կնիքներու²⁷: Կը հանդիպինք մանաւանդ հայու անունով եւ հիմնէթի թուականով արաբատառ թուանշաններով կնիքներու: Երբեմն կնիքը կ'ունենայ 2 թուական՝ հիմնէթի արաբատառ թուականի միաւորն ու տասնաւորը եւ հայատառ քրիստոնէական թուականի միաւորն ու տասնաւորը: Բոլոր արաբատառ թուանշանները հիմնէթի տարեթիւեր կը բնորոշեն, իսկ հայերէն թուանշանները՝ քրիստոնէական: Կայ տեսակէտ, թէ հայերէն կնիքները սկիզբ առած են Պերլինի Վեհաժողովէն՝ 1878էն ետք, հաւանաբար ազգային շունչի վերելքին բերմամբ: Այս տեսակէտը չի հիմնաւորուիր, քանի որ Կարապետեանի կնիքներու տախտակի թիւ 9 հայերէն կնիքը կը կրէ հիմնէթի 1257 թուականը որ կը համապատասխանէ քրիստոնէական 1841ին:

Յատկանշական է այս հաւաքածոյին թիւ 43 տիւրիթը, որ ունի երկու տարբեր կնիք՝ իրեւ ստորագրութիւնն երկու 'տարբեր' արհեստանոցներու: Սա հազուադէպ պարագայ մըն է, եւ թերեւս կը համապատասխանէ արհեստանոցի անցումային շրջանի այն ճանգրուանին երբ արհեստանոցին տնօրինումը կը փոխանցուի մէկէն միւսին եւ կը հանդիսանայ իւրօրինակ յանձանում մը: Այդ կնիքները կը համապատասխանեն մեր աղիւսակի թիւ 10ը եւ 12ը կնիքներուն: Այս իրողութիւնը անտեղիտալի ապացոյց է տուեալ արհեստանոցի սերնդափոխութեան: Այս տարբեր կնիքներու գոյակցութիւնը երաշխիք է նաեւ արհեստանոցի շարունակականութեան:

Ըստ Պարսումեանի, Կարապետեանի աղիւսակի թիւ 11 կնիքը (մեր աղիւսակի 11ա եւ 9ա թիւերը) (Յակոբ 1281) եւ նոյն աղիւսակի թիւ 9 կնիքը (Յակոբ 1257)²⁸ նոյն արհեստանոցին կը պատկանին: Կարապետեան նոյնը կը հաւաստէ²⁹: Դեռ աւելին, Պարսումեան կը հաւաստէ որ վերոյիշեալ Յակոբը եւ իր արհեստանոցը ունեցած են երեք տարբեր կնիքներ: Ասոր պատճառը, ըստ Պարսումեանի, այդ արհեստանոցին շատ արտադրելն է. մանաւանդ որ զաւակներն ալ շարունակած են նոյն գործը, պահպանելով արհեստանոցին եւ իրենց հօր անունը, բայց փոխած են կնիքին թուականը:

Մեզի անորոշ կը մնան կնիքներուն պետական կամ համքարական ճանաչման եւ օրինականացման ընթացակարգն ու այլ առնչակից տուեալներ:

Թանաքակալ/Կազմամարը³⁰ միշտ կը զօդուէր գրչակային կողմին, եւ ընդհանրապէս՝ թագին բացուող կողմին: Կան տիւրիթներ որոնց թանաքակալը դրուած է հակառակ եւ գլխիվայր ուղղութեամբ: Երբեմն նորոգման հետեւանքով թանաքակալին ոտորէն դրուած է հակառակ ուղղութեամբ: Ըստ Պարսումեան-

նի, թանաքակալը կրնար հակառակ կողմ դրուել՝ եթէ պատուիրատուն ձախլիկ է: Թանաքակալը քառակուսի տուփիկ մըն է, որուն գրչակալին լայն նիստին զօդուած մակերեսը հարթ է ամբողջութեամբ՝ ի տարբերութիւն միւս երեք ուռուցիկ մակերեսներուն: Բոլոր թանաքակալները ունին ուռուցիկութիւն, յայց համաշափ այս ուռուցիկութիւնը միօրինակ չէ: Կան թանաքակալներ որոնք աւելի ուռուցիկ են քան ուրիշներ: Կից աղիւսակը կը նշէ նաեւ տարբերութիւններ՝ թանաքակալներու բարձրութեան եւ լայնքի առումով:

Թանաքակալին ոստրէներուն ուղղութիւնը նաեւ կը ճշգուէր ըստ սեփականատիրոջ ձախ- կամ աջիկութեան:

Անշուշտ որ գործածութեան պատճառով թանաքակալը աւելի ենթակայ էր միասուելու՝ մանաւանդ որ անոր պատերուն հաստութիւնը նուազ է քան գրչակալինը: տիւիթին գլխաւոր մարմինն ագուցուած բաժին մը ըլլալով, թանաքակալը ենթակայ է անջատման: Հետեւաբար նորոգման պարագաներ կրնային յառաջանալ, որոնց պատճառով ալ մեզի հասած տիւիթներուն թանաքակալն ու գրչակալը կրնան անպայման նոյն արտադրութիւնը չլլալ: Կան տիւիթներ, որոնց ոստրէն ու համապատասխան պատուանդանը չկան կամ ալ նորոգուած են ոչ-հարազատօրէն, բնօրինակին համապատասխան:

Նախշեր

Տիւիթին արտադրութիւնը պէտք է անջատել զայն նախշելու գործողութենէն: աստիճ երկու տարբեր արհեստներ են: Նախշողները կը կոչուէին գալեմքեարներ, որոնք հաւանաբար ոչ միայն տիւիթներ, այլեւ ուրիշ կիրառական իրեր կը նախշէին, ինչպէս քթախոտի, ծխախոտի տուփ, հայելի եւն: Այս հաւաքածոյին մէջ կը հանդիպինք մէկ արձանագրութեան ուր նշուած է ծաղկող-գալեմքեարին անունը՝: Ոչ-բոլոր նախշերը հարազատ եւ սկզբնական գործեր են: Տեսակէտ կայ թէ գրօսաշրջիկներու աւելի գրաւիչ դարձնելու համար տիւիթներու նախշերէն շատեր կրնան յետագային կատարուած ըլլալ: Սակայն, հաւանական է որ անոնցմէ ոմանք կնիքին հետ նախշուած ու կնքուած ըլլան:

Գրչակալ- Գրեթէ միշտ գրչակալին թեք նիստերը նախշուած են՝ ալիքաձեւ, հայերէն պարոյկ-հարցման նշանի նմանոց զարդի կրկնուող, միօրինակ շարքով մը, որ յաճախ կը բարձրանայ մինչեւ թագն ու խուփը՝ համապատասխան ուղիով: Ընդհանրապէս թեք նիստերու նախշերը բոլոր տիւիթներուն պարագային կրկնուած են: Ներկայ հաւաքածոյին միայն թիւ 5, 26, 29 եւ 31 տիւիթներու թեք նիստերը նախշուած չեն:

Թագը/խուփը ընդհանրապէս նախշուած են: Անոնց լայն հարթակներուն վրայ ընդհանրապէս նախշուած է եռատեբեւ նախշ մը, որուն կեդրոնի տեբեւը երբեմն կ'երկարի գրչակալին համապատասխան կողմը: Այս նախշը ընդհանրապէս կը կրկնուի գրեթէ բոլոր տիւիթներուն պարագային: Պարտւածնան այն շուշանի, կամ տեբեւի կը նմանցնէ: Ներկայ հաւաքածոյին մէջ կայ միակ տիւիթ մը՝ թիւ 43 որուն թագին ու խուփին նախշը հիմնապէս կը տարբերի միւսներէն երկու առումով: անկիւս սրածայր գործիքով լոկ նկարագծուած նախշ մը չէ, այլ փորագրութիւն է, իսկ զարդանախշը տարբեր է միւսներէն:

Թանաքակալ- Վերին եւ ստորին վիզի բաժինները նախշուած են թեք գիծերով, մինչ միջնակեայ ուռուցիկ անկիւնային երեսները տեբեւի կամ ցորենի հասկի նմանութեամբ նախշեր ունին: Խուփը ոստրէաձեւ է - որուն համար ալ մենք զայն կ'անուանենք ոստրէ - եւ իր պատուանդանին ամրացուած է դեղին

կամ կարմիր պղնձաթելով, Ոստրէն մէջի կողմէն ունի կլոր շրթունք մը՝ ոստրէի պատուանդանին կլոր բացուածքին չափով, որպէս ամրացման միջոց: Ոստրէն եւս միօրինակ չէ թէ՛ իր ձեւին եւ թէ՛ իր վրան եղած գիծերուն առումով. կան 8 եւ 10 գծանի ոստրէներ:

Արձանագրութիւններ

Տիւիթներու վրայ յաճախակիօրէն կը հանդիպինք թուականներու, որոնք պէտք չէ ընկալել իբրեւ տիւիթի արտադրման թուական: Տիւիթի գնումէն միառժամանակ ետք կրնային անոր վրայ փորագրուիլ թուական ու անուն: Երբեմն այդ արձանագրութիւններուն մէջ կը հանդիպինք նուիրառուի ծննդեան թուականին որ կրնայ նախորդել կնիքի թուականը: Դեռ աւելին. եթէ նկատի առնենք որ ամէնամեայ կնիքներ չեն եղած, հետեւաբար նոյն կնիքով արտադրուած են ոչ միայն տուեալ տարուան ընթացքին այլ այնուհետեւ եւս: Հնարաւոր պէտք է նկատել նաեւ որ տիւիթը կրնայ տէր փոխել եւ նոր տէրը կրնայ ժամանակակից թուականը գնել-աւելցնել: Հետեւաբար՝ որեւէ տիւիթ իր վրայ կրած կնիքի թուականին կամ անկէ ետքի արտադրութիւն է անպայման:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏԻՒԻԹՆԵՐՈՒ

Այս հաւաքածոյին մաս կը կազմեն միայն այն տիւիթները, որոնք հայկական կնիք, կամ հայերէն արձանագրութիւն ունին³²: Զանոնք խմբաւորած ենք ըստ վարպետի անունի եւ սեփականութեան, եւ ոչ՝ ըստ ժամանակագրութեան: Նկարագրութեան մէջ մասամբ զանց կ'ընենք քննարկումը տուեալ տիւիթի բոլոր մասերու իսկութեան կամ յետագայ յաւելումի մը արդիւնք ըլլալուն: Եօղուածին վերջաւորութեան տուած ենք երկու աղիւսակներ, ուր ամփոփած ենք այս Նկարագրոյին տիւիթներուն կլիօը, չափերը, կնիքներուն համապատասխանումը կարապետեանի կնիքներու աղիւսակին եւ այլ մանրամասնութիւններ: Եօղուածին վերջաւորութեան տուած ենք նաեւ կնիքներու վերամշակուած աղիւսակը³³:

- 1 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 16աին: Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ, արաբ. 97 եւ հայ. 80 թուանշաններն ունի: Խաչ ունի: Թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, նախշ կայ միայն վիզին վրայ: Ոստրէն գէպի վեր կը բացուի:
- 2 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 16աին: Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ, արաբ. 97 եւ հայ. 80 թուանշաններն ունի: Եռածակ խաչ ունի եւ պոչիկ: Թեք եւ յայն նիստերը նախշուած են՝ կարապետեանի յօդուածի էջ 89ի վերի նկարին նմանութեամբ: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Նախշուած են փորկին ու անկիւնային երեսները: Ոստրէն գէպի վեր կը բացուի:
- 3 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 16աին: Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ, արաբ. 97 եւ հայ. 80 թուանշաններն ունի: Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Նախշուած են անկիւնային երեսները: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:
- 4 Ունի երկու նոյնանման կնիք: Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒՐ է եւ մօտ՝ 16աին, սակայն ի տարբերութիւն անոր «Տ»ը միւս տառերուն հասակին է եւ նոյն բարձրութեան վրայ, մինչ 16աի կնիքին մէջ «Տ»ը աւելի բարձր է «ԱՐ»էն: Այս կնիքին այլ տարբերութիւն մըն է այն որ «Ա»ին պոչիկը դրուած է աւելի վերեւ: Այս «ուրիշ» կնիքը ունի նաեւ այլ շեղում մը՝ թուական չ'երեւիր կամ ընդհանրապէս չկայ ի տարբերութիւն 16աի կնիքին, ուր կայ արաբերէն 97 եւ հայերէն 80 թուականը: Կրնանք հետեւցնել, որ գործ ունինք այլ կնիքի մը հետ, գոր կոչած ենք 16(1): Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը՝ ուղղահայեաց է:

Վիզերն ու անկիւնային երեսները, առաւել փորձը նախշեր ունին: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:

- 5 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ այս Հաւաքածոյի թիւ 4 տիւիթի կնիքին եւ հետեւաբար՝ 16(1)ին: Խաչ ունի: Այս տիւիթը նախշ չունի: Նեղ նիստին վրան կայ արաբերէն «1316» տարեթիւը, որ կը համապատասխանէ 1898թ: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:
- 6 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ այս Հաւաքածոյի թիւ 4 եւ 5 տիւիթներու կնիքին, հետեւաբար՝ 16(1)ին, սակայն, ի տարբերութիւն անոնց «Ո»ն կ'երեւի եւ անոր նման՝ թուականը չ'երեւիր կամ չկայ: «S»ը «ԱԲ»ի բարձրութեան վրայ չ'բաղդատուող կնիքին նման: Խաչ ունի: Թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, վիզերն ու թեքութիւնները նախշուած են, փորկները՝ նոյնպէս: Ոստրէն չկայ:
- 7 Ունի մէկ կնիք, նման՝ այս Հաւաքածոյի թիւ 4, 5 եւ 6 տիւիթներու կնիքին: Խաչը չկայ: Նախշուած են միայն թեք նիստերը: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Վիզերը նախշուած են, անկիւնային երեսները՝ նոյնպէս: Ոստրէն եւ պատուանդանը չկան:
- 8 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ այս Հաւաքածոյի թիւ 4, 5, 6 եւ 7 տիւիթներու կնիքին եւ հետեւաբար՝ աղիւսակի 16(1)ին: «Ո»ն կ'երեւի: Խաչ ունի: Աջանշիւթը նախշուած չէ, հաւանաբար՝ պարսկական նախշերով: Լայն նիստերուն վրայ երկուքական մարդակերպեր կան: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, բոլոր կողմերէն նախշուած չէ (բացի թանաքակալի յատակէն): Ոստրէն գէպի վար կը բացուի: Այս Հաւաքածոյի թիւ 4, 5, 6, 7 եւ 8 տիւիթներու կնիքներու նմանութենէն մեկնելով կրնանք եզրակացնել որ դործ ունինք Կարապետանի աղիւսակին մէջ չգտնուող, նոր կամ ուրիշ կնիքի մը հետ: Այս կնիքին տուած ենք յօդուածի վերջնութեան գտնուող աղիւսակի 16(1) թիւը:
- 9 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 15աին: Կնիքը փակագիր ԱՏՈՒԲ՝ եւ արաբ. 1286 թուանշանն ունի: Խաչ ունի: Բացի թանաքակալի յատակէն բոլոր կողմերը նախշուած են: Թուանշանի հարիւրերորդականը յտակ չէ, բաց կ'ենթադրենք որ 2 ըլլայ: Մեկնելով այս տիւիթի կնիքէն անհրաժեշտ է կատարել ուղղում մը՝ 15ա կնիքին վերաբերեալ: Կարապետանի Համապատասխան կնիքը կը կրէ հիճրէթի 1486 թուականը որ քրիստոնէական տակաւին չեղած թուական մըն է: Ան պէտք է ըլլայ 1286, որ կը համապատասխանէ 1869ին: Այս վերամշակուած տիւիթին տուած ենք 15բ թիւը: Թեք նիստերէն բացի միւս կողմերու նախշերը կոշտ են եւ շատ հաւանաբար՝ յետադայի յաւելումներ, իսկ երկնաշայեաց նեղ նիստին զրութիւնը «ամըք/ամիմաստ»³⁴ ՕՂՈՒ 1864» կեղծ կը հնչէ, որովհետեւ կնիքին թուականը կը հաւասարի 1869ին, եւ չի համապատասխաներ իր վրան փորագրուած 1864 տարեթիւին: Թանաքակալը հակառակ փակցուած է: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:
- 10 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 10աին: Կնիքը փակագիր արաբատառ օսմ. ԱԿՈՒ ՌՈՒՍԱՒ եւ արաբ. 68 թուանշանն ունի: Թազը իր բնօրինակը չէ: Խաչը երեք թեւ ունի մէկական ծակով: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, նախշուած են փորկին ու վիզը: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:
- 11 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 10աին: Կնիքը փակագիր արաբատառ օսմ. ԱԿՈՒ ՌՈՒՍԱՒ եւ արաբ. 68 թուանշանն ունի: Խաչ ունի երեք ծակով՝ եւ՝ պոչիկ: Գոեղեցկորէն նախշուած են թեք նիստերը եւ երկու լայն նիստերը: Այս կնիքի արաբ. ալֆ եւ ուաու գիրերը շատ աւելի մեծ են մնացեալ տառերէն, իսկ թուանշանը շատ աւելի փոքր է: Այս վերամշակուած կնիքին տուած ենք 10բ թիւը: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, նախշուած է: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:

- 12 Ունի երկու նոյնանման կնիք: Կնիքները շատ յստակ են եւ կրնանք դանոնք հիմք գործածել: Անոնք կը նմանին 10աին, սակայն ի տարբերութիւն անոր, չունին արաբերէն ուստ գիրը: չունին նաեւ թուականները, իսկ ԲԷ գիրին կէտերը ուղղահայեաց չարք կը կազմեն պէ գիրի կէտին հետ, մինչ բնօրինակի երեք կէտերը փոքրիկ եռանկիւն մը կը գոյացնեն: Կրնանք վստահօրէն ըսել որ գործ ունինք ուրիշ կնիքի մը հետ, մասնաւորը որ այս կնիքը չունի արաբերէն ուստ գիրը, չունի նաեւ թուականները, որոնց բացակայութիւնը մուրճի հարուածի արդիւնք է: Այս կնիքին տուած ենք 10(2) թիւը: Խաչ չունի: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, միայն վիզը նախշուած է եւ՝ անկիւնալին երեսները:
- 13 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 10աին, բայց տարբեր են անկէ, որովհետեւ կը տարբերին անոր գիրի տեսակէն. կարծէք ոչ-վարպետի գիր ըլլար: Կարեւոր այլ տարբերութիւն մըն է այն, որ թիւը աւելի արաբերէն 78ի կը նմանի քան 68ի: Այս կնիքը կը տարբերի նաեւ այս հաւաքածոյի թիւ 12ի կնիքէն, անով որ ուստ ունի, բայց փոխանակ երեք կէտերու ուղղահայեաց գիրքին, այստեղ այդ կէտերը հորիզոնական են: Կրնանք վստահօրէն ըսել որ գործ ունինք ուրիշ կնիքի մը հետ: Այս կնիքին տուած ենք 10(1) թիւը: Խաչը չկայ: Թեք նիստերն ու թանաքակալին վիզերը եւ կողմնակի անկիւնները նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է: Ոստրէն, որ իր բնօրինակը չէ, գէպի վար կը բացուի:
- 14 Ունի մէկ կնիք՝ տարբեր ուղղութեամբ: Կնիքը նման է 12աին: Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՐ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի: Թաղին խաչը կեդրոնական ծակ մը ունի: Թեք նիստերը նախշուած են, նաեւ՝ միայն կռնակի լայն նիստը, ուր զարդանախշ մը կայ: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Նախշը կան վիզին եւ անկիւնալին երեսներուն վրան: Ոստրէն, որ իր բնօրինակը չէ, գէպի վար կը բացուի:
- 15 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 12աին: Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՐ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի: Խաչ չունի: Գեղազարդուած է եւ բոլոր կողմերը նախշուած են, բացի թանաքակալին յատակէն: Նախշը բուսական են: Երկնահայեաց նեղ նիստին գլխագիր փորագրուած է «ՄԵՂՏԵՍ ՄԵԿՏԻՉԻՍ ՕՒՆԻ ԳԵՈՐԳ»: Իսկ այս փորագրութեան ճիշդ կռնակին, յետագային փորագրուած է արաբերէն, հիմքէթի 1283 տարեթիւը, որ կը համապատասխանէ 1866ին: Լայն նիստերուն վրայ շատ հաւանաբար յետագային, ոմն յարաբերաբար նուրբ, բուսական նախշազարդում կատարած է: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:
- 16 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 12աին: Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՐ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի: Այս տիւիթի չափերուն շատ պէտք չէ վստահի, որովհետեւ շատ վնասուած է: Սակայն կնիքը յստակ է եւ գեղեցկօրէն պահպանուած: Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալը նոյնպէս վնասուած է եւ պակասաւոր: Այս եւ նախորդ՝ թիւ 14, 15 եւ յաջորդ՝ 18 տիւիթներու նոյնանման կնիքներէն մեկնելով պէտք է Կարապետեանի աղիւսակի 12րդ կնիքին թուականին գիրքը փոխել: 12ր տարեթիւ ալ, իսկ 81ը՝ ձախ անկիւն: Այս վերամշակուած կնիքին տուած ենք 12թ թիւը:
- 17 Ունի մէկ կնիք, որուն թուականը չ'երեւիր, բայց նման է 12աին: Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՐ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի: Խաչ ունի, կեդրոնական մեծ ծակով եւ երկու կողմնակի ծակերով: Նեղ երկնահայեաց նիստին փորագրուած է՝ «ԿԱՐԱՊԵՏ 1869»: Բացի թանաքակալին յատակէն բոլոր կողմերը ունին բուսական նախշեր: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:
- 18 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 12աին: Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՐ եւ արաբ. 1281 թուանշանն ունի: Խաչի փոխարէն ունի մէկ ծակով գլխիկ մը՝ թերեւս յետագային

աւելցուած: Նախշուած են թեք նիստերը, թագն ու խուփը: Թանաքակալին վիզը ուղղահայաց չէ, նախշուած են վիզն ու անկիւնային երեսները: Ոստրէն դէպի վեր կը բացուի: Երկնահայեաց նեղ նիստին փորագրուած է "ՍԱՔՕՆՈՒՆ ՕՂԱՌԻ ԱՐԹԻՆ [եւ արաբերէմ տարեխիւր]" 1282⁷:

- 19 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 9աին, ուր սակայն, Կարապետեան թուականը չէ դրած, թէ եւ ծանօթագրութեան մէջ դրած է 1257 թուականը, որ կը համապատասխանէ 1841ին³⁵, հետեւաբար զայն ուղղած ենք՝ իրրեւ 9բ: Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՐ եւ արար: 1257 թուանշանն ունի: Խաչ ունի, մէկ կեղրոնական ծակով: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Լայն նիստին վրայ Պարսուսեան սեւ մեծանով գրած է. «Գործ Պօլէզգէնեան Յակորճանի: Այնթապ 1257=1840-41»³⁶, Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Նախշերը միայն վիզին եւ անկիւնային երեսներուն վրան են: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի:
- 20 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 11աին: Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՐ եւ արար: 1281 թուանշանն ունի: Այս զոյգ կնիքներուն տուեալներէն մեկնելով կ'առաջարկենք 11աի թուականին դիրքը փոխել: առաջին երկու թուանշանները 12 տանիլ ծախ ծալք, իսկ միւս երկուքը՝ 81՝ աջ ծալք: Կ'առաջարկենք նաեւ Կարապետեանի գծագրութեան կնիքին 'Ա'ը բարձրացնել: Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 11բ թիւը: Խաչ ունի: Լայն նիստերը նախշուած են: Առաջին լայն նիստին վրայ կը տեսնենք երկու կրտսեղրի, երկրորդ լայն նիստին վրայ՝ երեք կրտսեղրի: Կան նաեւ երկրաչափական նախշեր: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է: Թանաքակալը ամբողջութեամբ նախշազարդ է: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի:
- 21 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 13աին: Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ: 81 թուանշանն ունի: Խաչը չկայ: Նախշազարդ են բոլոր կողմերը, բացի Թանաքակալին յատակէն: Լայն նիստերուն վրայ կը հանդիպենք երկու վարագանման կենդանիներու: Այս զոյգ կենդանիներուն միջեւ կայ փորագրեալ արարերէն բառ մը: Նախշերը շատ հաւանաբար յետագայի գործ են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է: Թանաքակալի բոլոր կողմերը նախշազարդ են: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի: Մեկնելով այս եւ յաջորդ թիւ 22 ու 23 տիւիթներու կնիքէն, կ'առաջարկենք 81 թուանշանին դիրքը փոխել: 8բ տանիլ աջ, իսկ 1բ՝ ծախ ծալք: Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 13բ թիւը:
- 22 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 13աին: Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ: 81 թուանշանն ունի: Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը, թագն ու խուփը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է: Վիզն ու անկիւնային երեսները նախշուած են: Ոստրէն դէպի վեր կը բացուի:
- 23 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 13աին: Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ: 81 թուանշանն ունի: Խաչ ունի: Թեք նիստերը, թագն ու խուփը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Վիզն ու անկիւնային երեսները նախշուած են: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի:
- 24 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 17աին: Կնիքը փակագիր ԲԵՋԱՆ եւ արար: 87 թուանշանն ունի: Կնիքը թէ եւ մաշած է, բայց յստակօրէն կ'երեւին 'Ջ'ն եւ թուականը՝ արար: 87: Թէ եւ Կարապետեան թուականը 88 դրած է³⁷, բայց այստեղ կնիքը յստակօրէն 87 է: Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 17բ թիւը: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Գրակալին թագը իր բնօրինակը չէ: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է եւ նախշուած: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի:
- 25 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ 8աին: Կնիքը կրճատագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ արար: 1220 թուանշանն ունի: Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Միայն վիզը նախշուած է: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի:

- 26 Ունի մէկ կնիք, տարբեր ուղղութեամբ դրոշմուած: Կնիքը նման է Ցախն: Կնիքը կրճատագիր ՍԱՐ[ԳԻՍ] եւ արար. 1220 թուանշանն ունի: Խաչ ունի: Տիւիթը ոչ մէկ նախշ ունի: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Ոստրէն եւ պատուանդանը չկան:
- 27 Ունի երկու նոյնանման կնիք, երկուքն ալ մաշած, բայց մին մօտ է Ցախն: Կնիքը փակագիր ՆՈՒՊԱՐ կը թուի ըլլալ: Ի տարբերութիւն Ցախն, որ զարնուած է թանաքակալին յատակը, այստեղ երկու կնիքները զարնուած են իրենց սոփոական տեղը: Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, եւ միակ նախշուածը Ոստրէն եւ պատուանդանը չկան:
- 28 Ունի երկու նոյնանման կնիք, նման՝ Ցախն: Կնիքը կրճատագիր ԱՐԲ[ՈՒՆ] ունի: Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Ոստրէն դէպի վեր կը բացուի: Մեկնելով այս կնիքէն կ'առաջարկենք Թ եւ Ն գիրերուն միջեւ դնել կրճատման նշան հանդիսացող հորիզոնական գծիկը: Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 8ր թիւը:
- 29 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 18աին: Կնիքը ամբողջագիր յԱԿՈՐ ունի: Մեկնելով այս եւ 18աի կնիքներու տարբերութենէն կ'առաջարկենք բարեփոխել Կարապետեանի թիւ 18ա կնիքի գծանկարը եւ յԱԿՈՐ ՈՆ դնել առաջին տողի յԱի եւ երկրորդ տողի ԿԻի ճիշդ մէջտեղ: Վերամշակուած այս կնիքին տուած ենք 18ր թիւը: Խաչ ունի: Տիւիթը ոչ մէկ նախշ ունի: Երկնահայեաց նեղ նիստին փորագրուած է «ՀԱՐԻԶ 1905»: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի:
- 30 Ունի երկու ՏԱՐԲԵՐ կնիք: Առաջին կնիքով, երկնահայեաց նեղ նիստին, արաբատառ տրուած է անունը՝ Ատուր Պոչկէզէն, երկրորդ կնիքով՝ վայրը՝ դարձեալ արաբատառ՝ Այնթապ: Ատուր ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԿՆԻՔՆԵՐ եւ Առաջին կնիքը չկալ Կարապետեանի աղիւսակին մէջ, եւ ընդհանրապէս Կարապետեան չի յիշատակեր Ատուր Պոչկէզէն մը, թէեւ ան կը յիշատակէ Ակորճան Պոչկէզէնեան մը³⁶: Թատկանշական է նաեւ որ առաջին տիւիթն է սա որ կը յիշատակէ արհեստանոցին վայրը: Այս տիւիթը բացառիկ արժէք կը ներկայացնէ, որովհետեւ առաջինն է ուր կը հանդիպենք ՆՈՐ ԵՐԵՔ կնիքներու, ներառեալ՝ առաջին անգամ է որ կը հաջորդինք արհեստանոցին վայրը արձանագրող կնիքի: Այս կնիքներուն տուած ենք Աստոր՝ 20(1), Պոչկէզէն՝ 20(2), եւ Այնթապ՝ 20(3) թիւերը: Պարտուեան յաւակնեցաւ որ ինք եւս ունի նման կնքագրուած տիւիթ մը: Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ եւ նախշուած: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի:
- 31 Կնիք չունի: Խաչը կտրուած է: Տիւիթին վրայ ոչ մէկ նախշ կալ: Բայց հայերէն արձանագրութիւն ունի: Նեղ երկնահայեաց նիստին փորագրուած է «ՊԻԱԳՐԻՍ»:
- 32 Կնիք չունի: Միայն թագն ու խուփը նախշուած են: Նեղ երկնահայեաց նիստին հայերէն փորագրուած է «ՔԻՇՈՒՄՆԵՐՍԵՍ» [Քրիստոսի ծառայ Մահուեսի Ներսէս] փակագիրն ու արաբատառ օսմաներէն «Միտսի Ներսէս 1265», որ կը համապատասխանէ 1849ին: Ասիկա հաւաքածոյին միակ արձանագրող տիւիթն է եւ իր ոճով շիշատակորէն կը տարբերի հայկական պղծեան տիւիթներէն՝ մանաւանդ թանաքակալին կառուցակալն ու օճական հիմնական տարբերութիւնները կը թնյադրեն որ ուրիշ՝ շատ հաւանաբար ոչ-հայկական արհեստանոցի կամ դպրոցի արտադրութիւն մըն է:
- 33 Ունի մէկ կնիք՝ տարբեր ուղղութեամբ: Կնիքը կը նմանի Ցախն: Կնիքը կրճատագիր ԻՇԼ[ԱՆ] ունի: Ամբողջութեամբ եւ լրիւ նախշուած է: Նոյնիսկ թանաքակալին յատակը: Խաչ ունի: Լայն նիստերուն փորագրուած են երկու թռչնազգի, երկու կնեղանակերալ, կունակը՝ աղուէս, ծաղիկ, փիղ: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ, ոստրէն դէպի վար կը բացուի:

իր շատ լաւ պահպանուածութիւնը մեզի կը մղէ վերապահ գտնուելու կարագտեանի կնիքներու աղիւսակի ժամանակագրութեան հանդէպ: Արդարեւ, կարապետեան թերեւս մեկնելով ի ձեռի ունեցած ԻՇԱՄԱՆ մաշուածութենէն, զայն նկատած է 1794ի արտադրութիւն, առանց յաւելնալ բացատրութեան: Սակայն, այս հաւաքածոյին մէջ եղած այս տիւրիթին կնիքին մաքրութիւնը, եւ ընդհանրապէս տիւրիթին շատ լաւ պահպանուածութիւնը մեզի չեն մղեր զայն 1790ականներու արտադրութիւն նկատել: Հաւանաբար ան կրնայ աւելի ուշ շրջանի գործ ըլլալ³⁰:

34 Ունի երկու կնիք, մօտ՝ 10աին, եւ նման՝ այս հաւաքածոյի թիւ 13 կնիքին, հետեւաբար ան 10(1)ն է: Ունի խաչ: Միայն նեղ եւ թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Վիզը եւ նիստն ու անկիւնային երեսները նախշուած են: Թանաքակալին յատակը չկայ: Ոստրէն գէպի վեր կը բացուի:

35 Ունի մէկ կնիք: Այս կնիքին չենք հանդիպիր կարապետեանի աղիւսակին մէջ: Այս կնիքը նոյնպէս ՆՈՐԱՅԱՍԷՏ է: Ան նման է ներկայ ցուցակի թիւ 42ի կնիքին: Անոր տուած ենք 12(1) թիւը: Խաչ ունի: Միայն նեղ եւ թեք նիստերը նախշուած են: Նեղ երկնահայեաց նիստին գլխազիր գրուած է «ԿԻՒԼ ԱԼԵՅԵԱՆ ՍՈՂԱՄՈՆ» եւ արաբատառ 1291 թուականը, որ կը համապատասխանէ 1874ին: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, միայն գօտին եւ անկիւնային երեսները նախշուած են: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:

36 Ունի երկու նոյնանման կնիք, մօտ՝ 13աին: Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուականն ունի: Բաւական մաշած է: Նեղ եւ թեք նիստերը նախշուած են: Լայն, մեկի նայող նիստին գրուած է «ՅԻՇԱՍԱԿ ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ՎԱՀՆԷՒՆ Է՛Յ. ԶԻՒՐԵՏԵԱՆԻՆ ԱՅՆԹԱՊ 1886», որ սակայն կը կարծուի յետագայի փորագրութիւն ըլլալ: Քանի որ այս հաւաքածոյի թիւ 36, 37 եւ 38 տիւրիթները ունին արձանագրութեան նոյն ձեռագիրը⁴⁰, Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ: Վիզը եւ նիստն ու անկիւնային երեսները նախշուած են: Ոստրէն գէպի վեր կը բացուի:

37 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 13աին: Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուականն ունի: Կնիքին թուականը հագիւ կ'երեւի: Նման է այս ցանկի թիւ 38 տիւրիթին: Ունի թաղաձեւ խաչ մը: Միայն թեք նիստերը նախշուած են: Թանաքակալի կողմի լայն նիստին, տերեւներու ձեւով նախշերով ցանկապատուած ուղղանկիւն տուփի մը մէջ, որ կ'երկարի խուփէն մինչեւ Թանաքակալ, փորագրուած է. «Ք յիշատակ Պետրոս Դուրեանին/Սկիւտարի Սոխակին/1906/Ռ. Սեւակ»: Հակառակ կողմին, խուփէն մինչեւ թագը երկաթող թեք քառանկիւն նախշերով ցանկապատուած ուղղանկիւն տուփի մը մէջ կը կարդանք. «Ինձի կըսեմ ինչո՛ւ լուս եւո՛վ, միթէ քառ կամ խօսք ունի/արշալոյսը որ կը բռնկի: Պ.Պ.»⁴¹: Թանաքակալը գէպի վար փակցուած է, որ մեզի եմթազրել կու տայ որ վրայի գրութիւնը գործին ժամանակակից չէ: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է: Նախշուած են վիզն ու անկիւնային երեսները: Ոստրէն գէպի վար կը բացուի:

38 Ունի երկու նոյնանման կնիք՝ ի տարբերութիւն՝ նոյն արհեստանոցէն արտագրուած այլ տիւրիթի մը որ ունի մէկ կնիք: Ասկէ՝ թերեւս կարելի է հետեւեցնել որ հաստատութիւններէն գէթ ոմանք մէկ կամ երկու անգամ կը կնիքէին իրենց արտադրած գրչակալին վրայ: Կնիքը նման է 13աին: Կնիքը փակագիր ՍԱՐԳԻՍ եւ հայ. 81 թուականն ունի: Նման է այս ցուցակի թիւ 37ի տիւրիթին, ուրկէ կրնանք աւելի փտահոսութեամբ պնդել թէ կարապետեան կնիքին թուականը՝ 81, սխալ տեղ զրած է. 8ը պէտք է ըլլայ կնիքին վարի ձախ անկիւնը, իսկ 1ը՝ աջ անկիւնը: Վերաճակուած այս կնիքին տուած ենք 13ր թիւը: Ունի թաղաձեւ խաչ: Նախշուած են միայն նեղ եւ թեք նիստերը: Երկնահայեաց նեղ նիստին փորագրուած է արաբատառ «Ալլօ»։ Թանաքակալի կողմի լայն նիստին, ուղղանկիւն տուփի մը մէջ, որ կ'երկարի խուփէն մինչեւ Թանաքակալ, փորագրուած է. «Անր սիրելի

ուսուցիչ քանաստեղծ/հանիել Վարուժանին/Ա.Գ. և Ե.Ն.Էմ/Սեբաստիա 1910»։ Հակառակ կողմի լայն նիստի ամբողջ երկայնքին, ուղղանկյուն տուփի մը մէջ կը կարդանք. «Եղեգնիա գրով Երզնցի փառքեր/Քեզի ընծա՛յ, իմ Հայերնի/Դ.Վ.»։ Այս գրութեան սկիզբը փորագրուած է Արարատ լեռը, իսկ վերջաւորութեան՝ ծաղիկ մը։ Թանաքակալը դէպի վեր փակցուած է։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է։ Նախորդ տիւիթի թանաքակալին պէս։

- 39 կնիք չունի։ Տիւիթը կը կրէ Անթիլիասի Թանգարանի քիւ 578 ցուցանմուշի համարը⁴², իսկ իր կողքին, անջատ բացատրագիրին վրայ կը կարդանք՝ «Գրչատուփ, 1892»։ Թագին ունի ոչ-ծակոտկէն խաչաձև կտոր մը, իսկ խուփին՝ զնդիկ։ Լայն նիստերուն բուսական նախշեր կան։ Թեք նիստերը նախշուած են։ Երկնահայեաց նեղ նիստին գլխազիր կը կարդանք. «ԳԷՈՐԳ» եւ արարատառ «1277» տարեթիւը, որ կը համապատասխանէ 1861-62ին, հետեւաբար այնտեղ զրուած ձեռագիր բացատրութիւնը վրիպանք մըն է։ Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց չէ։ Վիզերը եւ թեք անկիւնները նախշուած են։ Լաւ պահպանուած է։ Ոտորէն դէպի վար կը բացուի։
- 40 կնիք չունի։ Տիւիթը կը կրէ Անթիլիասի Թանգարանի քիւ 584 ցուցանմուշի համարը, իսկ իր կողքին կը կարդանք՝ «Գրչատուփ, 1911 նուր Վարդան Արապանլեանի, Պէյրութ, 1997»⁴³։ Միայն թեք նիստերը նախշուած են։ Նեղ երկնահայեաց նիստին գլխազիր փորագրուած է. «1908 ԱՎՏԻՍ ԱՐԱՊԱՆԼԵԱՆ»։ Ոտորէն չկայ։
- 41 կնիք չունի։ Տիւիթը կը կրէ Անթիլիասի Թանգարանի քիւ 593 ցուցանմուշի համարը⁴⁴։ Այս տիւիթը նախորդէն աւելի մաշած է։ Միայն թեք նիստերը նախշուած են։ Թագին վրայ խաչաձև կտորին փոխարէն ծակ զնդիկ մը զետեղուած է։ Երկնահայեաց նեղ նիստին կը կարդանք գլխազիր. «ԱՎԻ ԲԱՐԻ ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ԵՐԵՄԻԱ ԴՊՐԻՆ ԳԱՆՁԱՎԵՑԻՈՅ ԳՈ(Ի)ՆԼԹԱՎԷՆ»⁴⁵ ԶԹԻԻ ԱՄԱՋԱՆԻ 1805»։ Հետաքրքրական է նեղ նիստի յատակի գլխազիր փորագրութիւնը. «ԾԱՂԱՎԱԳՐԵԱԼ/ ՅԱԿՈԲՈՍԻ/ ԱՆՆԱԳԻՐ ՈՐԴԻՈՅ ՊՈՂՈՍԻ ՈՐ Ի ԿԱՐԻՆ ՅԱՏՈԿ ...» շուրջ 9 անգամ. տառ եւ քուակամ՝ 1875»։ Աննախաղէպ է ծաղկողին՝ Թանաքակալի կողմի լայն նիստին վրայ, 5 ուղղանկյուն տուփերու մէջ կան գրութիւններ։-

Ա. Տուփ	<u>ԹԻԻՃ ԿԵՆԱՅ</u>	
	<u>ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ</u>	
	ԹՈՅ	909
	ԹՈՅ	909
Բ. Տուփ		1818
	ՅԱՐԻՅԷ ԱԶԳ	9999
	ԱԶԳԻ ՎԵՐԱՅ	1818
	ԹՂԶԲ	8181
Գ. Տուփ	<u>1 ԳԱՋԱՆ</u>	411
	<u>2 ԳԱՋԱՆ</u>	411
	<u>3 ԳԱՋԱՆ</u>	411
	<u>ՀԱԿԱՃԱՌ</u>	1233
Դ. Տուփ	<u>3 ԳԻՄ</u>	223
	<u>4 ԴԱՅ</u>	305
	5 ԵԶ	705
		1233

Ե-Տուփ	3 ԳԻՄ	223
	2 ԲԵՆ	407
	1 ՅԱՅՔ	603
		1233

Թանաքակալի հակառակ կողմի լայն նիստին վրայ, 4 ուղղանկյուն տուփերու մէջ կան գրութիւններ եւ թիւեր:-

Ա-Տուփ	Խ	40	13	4
	Ա	1	1	1
	Չ	700	25	7
	Ի	20	11	2
	Ն	400	22	4
		1161	72	18
		72		
		1233		

Բ-Տուփ	ՄԻՆՉ ԼՐԱՆԱՅ	167
	ԹԻԻՆ ԽԱՉԻՆ	148
	ՄՀՄՏԿՆՔՆ	192
	ԿՈՐԸՆՉԻՆ	159
	ՅԱՅՏ 17:9:	666

Գ-Տուփ	ՄԵԾ (ԳԱՀ)	74
	ԹԱԳԱ (ԿՈՍՏ)Թ 9	
	ԱՍՏԷ Ի ԱՍՏ	666
	ՅԱՅՏ 13:18	
	ԴԱՆ 9:2:ԵԻ ԱՅԼԱ:	

Դ-Տուփ	ԵՐԵՄԻԱ	74
	ԹԱԳԱԹԻԻ 68 p	9
	ԻՄԱՍՏ 11:21:8:8	666
	ԵՄԱՅ 21:16:22:22	
	ՅԱՅՏ 3:7: ԵՐԵ 25:11:29:10	

Մեր փորձը վերծանելու թուականներն ու զանոնք համապատասխանեցնելու նոյն տողին վրայ դրուած հայերէն տառերուն, բռնազրօսիկ թուեցաւ: Այդուհանդերձ, արձանագրուած տողերը կը դրսեւորեն անձի մը/անձերու ազգային-կրօնական զգացումներն ու յոյսերը քրիստոնէութեան յաղթանակին, որ անուղղակիօրէն կ'արտացոլացնէ օտար լուծի տակ տառապող հայու սպասումները եւ տենչերը:

42 Ունի մէկ կնիք, նման՝ 19աին: Կնիքը փակագիր ՅԱԿՈՐ եւ արար. 87 թուանշանն ունի: Թուականը պէտք է ըլլայ գրութեան վարի ոչ թէ կեդրոնը, այլ՝ ձախ եւ աջ կողմերը: Վերամշակուած կնիքին տուած ենք 19բ թիւը: Կնիքին վերի աջ անկունը ուրիշ նախը մը: Խաչ ունի: Միայն թեք նիստերը, թագն ու խուփը նախշուած են: Նեղ, երկնահայեաց նիստին փորագրուած է «ԹԻԻԹՈՒՆԸԻ ԅԱԿՈՐԵԱՆ ԳԷՈՐԳ» 1876: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է, նախշը կան վիզին եւ անկունային երեսներուն: Ոստրէն դէպի վար կը բացուի:

43 Ունի երկու իրարմէ՝ ՏԱՐԲԵՐ⁴⁶ կնիք: Մին հայերէն, իսկ միւսը՝ արաբատառ օսմաներէն: Սա միակ տիւրիքն է որ ունի երկու ՏԱՐԲԵՐ ԱՆՈՒԱՆԱԿԱՆ կնիք⁴⁷: Արաբերէն կնիքը 10(1)ին պէս է, իսկ հայերէնը՝ որոշ նմանութիւն ունի 12աին: Ունի խաչ, ուր փորուած է սրտիկ մը: Թեք նիստերը եւ թագերը նախշուած են: Երկնահայեաց նեղ նիստին փորագրուած է «ԹԻԻԹԵՆԿԸԻ ԿԱՐԱՊԷՏԻ ՈՐԴԻ

ԿԱՐԱՊԵՏ» 1865: Յատկանշական է որ թագ ու խուփի նախշերը էապէս կը տարբերին թագ-խուփերու ընդհանրացած նախշերէն թէ՛ իրրեւ աշխատանքի ոճ եւ թէ՛ իրրեւ զծանկար: Անոնք աւելի փորագրութիւն են քան թէ օրածայր դանակի զծային աշխատանք, ինչպէս նաեւ նախշուած են ամբողջութեամբ: Թանաքակալին վիզը ուղղահայեաց է: Վիզը նախշուած է: վերի եւ վարի պատուանդանները եւս: Ոտորէն եւ պատուանդանը չկան:

ԵԶՐԱԿԱՅՏՈՒԹԻՒՆ-ԱՄՓՈՓՈՒՄ

- 1 Վերապահ ենք Կարապետեանի աղիւսակի թիւ 3 կնիքի ժամանակագրութեան: Կարապետեան թերեւ մեկնելով ի ձեռի ունեցած ԻՇԽԱՆ կնիքին մաշուածութենէն, զայն նկատած է "մօտաւորապէս" 1794ի արտադրութիւն, առանց յաւելեալ բացատրութեան⁴⁸: Սակայն, այս հաւաքածոյին թիւ 33 տիւիթին կնիքին մաքրութիւնը, եւ ընդհանրապէս տիւիթին շատ լաւ պահպանուածութիւնը մեզի չեն մղեր զայն 1790ականներու արտադրութիւն նկատել: Հաւանաբար ան աւելի ուշ չլրջանի, յամենայնզէպս ոչ-1794ի գործ կը թուի, սակայն:
- 2 Վերապահ ենք Կարապետեանի թիւ 5 կնիքի փակագիրի ԿԱՐԱՊԵՏ ընթերցումին, նկատի առնելով կնիքին առաջին խակ գիրը՝ Ն: Մենք աւելի հակամէտ ենք զայն ՆՈՒՊԱՐ կարգալու, բայց մեզ կը շփոթեցնէ երկու Աի գոյութիւնը:
- 3 Այս հաւաքածոյի թիւ 9 տիւիթի կնիքէն մեկնելով, կ'առաջարկենք ուղղել Կարապետեանի համապատասխան թիւ 15 կնիքին թուականը: Կարապետեանի այդ կնիքը կը կրէ Հիճրէթի 1486 թուականը որ քրիստոնէական տակաւին չեղած թուական մըն է: Ան պէտք է ըլլայ 1286, որ կը համապատասխանէ 1869ին:
- 4 Այս հաւաքածոյի թիւ 14, 15, 16, 17 եւ 18 տիւիթներու կնիքէն մեկնելով կ'առաջարկենք Կարապետեանի համապատասխան թիւ 12 կնիքին 1281 թուականին դիրքը փոխել: 12ը տանիլ աջ, իսկ 81ը՝ ձախ անկիւն:
- 5 Այս հաւաքածոյի թիւ 20 տիւիթի կնիքէն մեկնելով կ'առաջարկենք Կարապետեանի համապատասխան թիւ 11 կնիքի 1281 թուականին դիրքը փոխել՝ 12ը տանիլ ձախ ծայր, իսկ 81ը՝ աջ ծայր: Կ'առաջարկենք նաեւ Կարապետեանի զծագրութեան կնիքին 'կ'ը բարձրացնել:
- 6 Այս հաւաքածոյի թիւ 21, 22, 23, 36, 37 եւ 38 տիւիթներու կնիքներէն մեկնելով, կ'առաջարկենք Կարապետեանի համապատասխան թիւ 13 կնիքին 81 թուականին դիրքը փոխել՝ 8ը տանիլ ձախ, իսկ 1ը՝ աջ անկիւն, մինչ Կարապետեան զանոնք դրած է վարը կեդրոնը:
- 7 Այս հաւաքածոյի թիւ 24 տիւիթի կնիքէն մեկնելով կ'առաջարկենք բարեփոխել/ուղղել Կարապետեանի համապատասխան թիւ 17 կնիքը: Ձեւ շատ աւելի յստակացնել եւ թուականը փոխել արաբատառ 86էն 87ի:
- 8 Այս հաւաքածոյի թիւ 29ի կնիքէն մեկնելով կ'առաջարկենք բարեփոխել Կարապետեանի թիւ 18 կնիքը եւ յԱԿՈԲի Ոն դնել առաջին տողի յԱի եւ երկրորդ տողի ԿԲի մէջտեղ:
- 9 Այս հաւաքածոյի թիւ 19 եւ 42 տիւիթին կնիքէն մեկնելով, կ'առաջարկենք Կարապետեանի համապատասխան թիւ 19 կնիքին արաբ 87 թուականին

- զիւրքը փոխել՝ 8ը տանիլ ձախ, իսկ 7ը՝ աջ անկիւն, մինչ Կարապետեան զանոնք դրած է վարը, կեդրոնը:
- 10 Այս հաւաքածոյի թիւ 12 եւ 13 տիւիթներու կնիքները նոյնն են, բայց կը տարբերին Կարապետեանի աղիւսակի թիւ 10 կնիքէն. այս երկու կնիքներուն մէջ կան զանազան յատկանշական տարբերութիւններ, որոնց հիմամբ կրնանք վստահօրէն ըսել որ գործ ունինք ՆՈՐ ԿՆԻՔԻ մը հետ՝ 10(2):
- 11 Այս հաւաքածոյի թիւ 5, 6, 7, եւ 8 տիւիթներու կնիքները նոյնն են, բայց կը տարբերին Կարապետեանի աղիւսակի թիւ 16 կնիքէն. այս չորս կնիքներուն մէջ կան զանազան յատկանշական տարբերութիւններ, որոնց հիմամբ կրնանք յստակօրէն ըսել թէ գործ ունինք ուրիշ՝ ՆՈՐ ԿՆԻՔԻ մը հետ՝ 16(1):
- 12 Այս հաւաքածոյի թիւ 28 կնիքէն մեկնելով Թ եւ Ն տառերուն միջեւ կ'աւելցնենք կրճատման նշանը:
- 13 Այս հաւաքածոյի թիւ 30 տիւիթի կնիքը նորութիւն է: Այս տիւիթը ունի երեք ՏԱՐԲԵՐ կնիքներ: Առաջին կնիքով, երկնաշագնաց նեղ նիստին, արաբատառ տրուած է անունը՝ Ատուր՝ 20(1), երկրորդ կնիքով՝ ազգանունը՝ Պոչկէզէն 20(2), իսկ երրորդ կնիքով՝ վայրը՝ դարձեալ արաբատառ Այնթապ 20(3): Ասոնք ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԿՆԻՔՆԵՐ են. առաջին երկուքը՝ վարպետին կամ արհեստանոցին կնիքը՝ արաբ. օսմ. Ատուր Պոչկէզէն, իսկ երրորդը՝ իր հուսկեամբ աննախընթաց՝ արհեստանոցին վայրը արձանագրող կնիք:
- 14 Այս հաւաքածոյի թիւ 35 տիւիթի կնիքէն մեկնելով կրնանք ըսել թէ գործ ունինք նոր կնիքի մը հետ՝ 12(1):

*

Կնիքներու մասին եղած այս եզրայանգումներուն կողքին, այս հաւաքածոյի տուեալներէն կրնանք հետեւցնել, թէ.՝

Ա. Տիւիթները ժամանակի ընթացքին իրենց կիրառական դերին կողքին, զգեցած են այլ դերեր եւս, ինչպէս՝ նուէրի, երախտագիտութեան դրսեւորումի, ընտանեկան յատկանշական իրողութեանց յիշատակումի, եւն.:

Բ. Տիւիթներու վրայ եղած գրութիւնները եղած են կարճաօտ:

Գ. Ոմանք առնչուած են հաւատալիքներու, ինչպէս է պարագան այս հաւաքածոյի թիւ 41 տիւիթին:

Դ. Արաբատառ տարեթիւները դրսեւորած են հիճրէթի թուականը, իսկ 'հայատառ' տարեթիւները՝ քրիստոնէական:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Այս յօդուածի յառաջացման աշխատանքներուն էական նպաստ ունեցաւ Ստեփաննը իր խորհուրդներով, թելադրանքներով եւ նիւթի մեծ մասի հայթայթմամբ:

² Պերճ Կարապետեան, «Տիւիթ Կոշուած Թափճու Գրչակալ Կաղամարներ Հայերէն Արձանագրութիւններով», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԺԲ, Պէյրուս 1992, էջ 81-106:

³ Մենք պիտի նախընտրենք տիւիթը գրել «ով» տիւիթ:

⁴ Կարապետեան, էջ 81, 102:

⁶ Տեսակցութիւն Ռուբէն Պարսումեանի հետ, Հալէպ 2 Ապրիլ 2010: Պարսումեան կը սերի աշխատողի պղնձագործներու սերունդէ, անձամբ աշխատած է այդ արհեստով եւ լաւագոյն գիտակներէն է այդ արհեստի մանրամասնութիւններու: Ան Հայկական պղինձի հաւաքորդ է եւ ունի հարուստ հաւաքածոյ: Բողուածին մէջ իրմէ կատարուած բոլոր վկայութիւնները արդիւնք են այս տեսակցութեան:

⁶ Ի տարբերութիւն Հայ արուեստի այլ կայուածներու՝ մանրանկարչութեան, գեղանկարչութեան, գորգագործութեան, եւն. նուիրուած ուսումնասիրութեանց, Հայկական կիրառական արուեստի կարգ մը քնապաւտներ չեն արժանացած համապատասխան հետեւողական համապարփակ ուսումնասիրութեանց. նորագոյն ուսումնասիրութիւններէն են Հայ արժանագործութեան նուիրուած Ծովսէփ Թոքաթի (Osep Tokat, Armenian Master Silversmiths/Ծովսէփ Թոքաթ, Հայ Արժանագործ վարպետներ, Տիգրան Մեծ Հրատ., Los Angeles, Van Publishing Inc., 2005), եւ Մարաշի Ասեղնագործութեան նուիրուած Հրազդան Թոքմաճեանի (Մարաշի Ասեղնագործութիւն, Հրատ. Մարաշի Հայրենակցական Միութեան Գեթմանիկ վասպուրական Մշակութային Միութեան, Հալէպ, Pawel Press, 2010) հատորները: Դժբախտաբար աւելի քիչ կը թուի ըլլալ Հայ պղնձագործութեան նուիրուած ուսումնասիրութեանց չարքը: Կարապետեան ունի յօդուած մը Հայ պղնձագործութեան մասին՝ «Հայկական Պղինձը 1600-1915թթ.» (Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հոր. 2, Պէյրութ 1977-78, էջ 197-242), ուր տեղ գտած կնիքները գէթ մասամբ կ'առնչուին տիւրքներու արհեստանոցներուն: Տիւրքներու մասին նիւթը եւ ընդհանրապէս կիրառական պղնձագործութեան վերաբերեալ նիւթերէն քիչեր միայն կ'անցնին ցուցակարուծ-նկարագրութիւնի սահմանը. նման գիրք մըն է Եւգինէ Մուշեղեանի հատորը՝ Յատկանշական Ծուցակ Թոքմաճեանի Ժողովածուներ. Հայերէն Արժանագրութեանը Առարկաներ (Հայկական ՍՍՄ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ. Երևան, 1964), որուն 76րդ էջին վրայ հեղինակը կ'արձանագրէ երկու տիւրք (թիւ 58 եւ 59) գրեթէ առանց նկարագրութեան եւ գանոնք կը թուագրէ համապատասխանաբար 1706 եւ 1873:

⁷ Կարապետեան, էջ 97:

⁸ Կարապետեան, էջ 88:

⁹ Անոնք կը հանդիսանան մեր ցանկի թիւ 1-33 տիւրքները:

¹⁰ Անոնք կը հանդիսանան մեր ցանկի թիւ 39-41 տիւրքները: Կրկինոյ կ'աթողիկոսութեան Անթիլիասի Թանգարանի ցուցանմուշներուն քննութեան մեղի ցուցաբերած իր աջակցութեան համար շնորհակալութիւն կ'ուզենք յայտնել Թանգարանի պաշտօնէւհի Նայիրի Ղազարեանին: Ծնորհակալութիւն՝ նաեւ այն անհատներուն, որոնք ազնուաբար մեր տրամադրութեան տակ դրին իրենց Թանկագին նիւթերը: Դժբախտաբար Զմմառու Թանգարանը չունի տիւրք, թէեւ ունի պղնձեայ, Հայր Վաղինակ Մելոյեանի գրասենեակին պատկանած, տարբեր տեսակի դրաման մը իր կաղամարով:

¹¹ Անոնք կը հանդիսանան մեր ցանկի թիւ 36-38 տիւրքները:

¹² Անոնք կը հանդիսանան մեր ցանկի թիւ 42-43 տիւրքները: Սարգիս Կիրակոսեանի հետ մեր խօսակցութենէն պարզուեցաւ որ այդ զոյգ տիւրքները պատկանած են անոր երէց ծնողքներուն, եւ թէ Կիրակոսեանի մօրենական մեծ հայրը՝ արհեստով պղնձագործ, Հալէպի մէջ կը պատրաստէր ոչ միայն տիւրքներ, այլեւ պղնձեայ ծաղկաձառ, պանիրի կրող կաղապարներ, ցլիկի վրայ դրուող շաքարէ անուշեղէններու կաղապարներ՝ ուղտի, սուլթանական աստղի, բաղի, ծառի Կիրակոսեան կը յայտնէ նաեւ. որ իր մեծ հայրը կը շինէր պիստակ ճաքեցնող պղնձեայ աքցաններ եւս:

¹³ Ան կը հանդիսանայ մեր ցանկի թիւ 35 տիւրքը:

¹⁴ Ան կը հանդիսանայ մեր ցանկի թիւ 34 տիւրքը:

¹⁵ Մեր Հաստատ Համոզումն է սակայն, որ նշուածներէն բացի կան տակաւին տիւրիթ-
տեք, զանազան անհատներու թէ Հաւաքորդներու մօտ, որոնք նոյնպէս կ'արժէ մէկ-
տեղել յօդուածի կամ յօդուածներու մէջ: Նոյնինքն Պարսումեան Հաւաստեց որ ինք
ունի մօտ 20 տիւրիթ:

¹⁶ Կարապետեան իր ներկայացուցած աղիւսակի կարգ մը կնիքներուն զծանկարներուն
մէջ թոյլ տուած է վրիպումներ: Մեր կարծիքով, կնիքներուն վրիպանք/սխալանքները
կրնան հետեւեալ ըլլալ կամ թիւր վերծանումի, գծագրումի եւ կամ ալ ալլապէս նոր
կնիքներ նկատուիլ: Կայ ալլ պարագայ մը եւս. ընականաբար կնիքները պիտի
մաշէին, մանաւանդ՝ կնիքին բարակ մասերը աւելի ենթակայ են մաշումի կամ
վնասուելու: Դեռ աւելին՝ կնիքին տրուած որեւէ Հարուած կրնար խեղաթիւրել
դրոշմը: Ուստի, կարելի է ենթադրել որ կնիքներու թուականներ կրնան այնքան ալ
ճիշդ չընթերցուիլ, մանաւանդ որ փոքր ըլլալով՝ անոնք աւելի ենթակայ են մաշե-
լու/վնասուելու: Ասիկա կրնայ յառաջացնել թիւրընթերցումներ եւ սխալանքներ:

¹⁷ Կարապետեան, էջ 84:

¹⁸ Այս Հաւաքածոյին մէջ կայ արծաթեայ միակ օրինակ մը՝ թիւ 32: Ըստ Պարսումեանի
Պոլիան է որ արտագրած է արծաթեայ տիւրիթներ:

¹⁹ Ասիկա երկաթ է:

²⁰ Ասոնք կարմիր պղինձ են:

²¹ Տիւրիթներուն նեղ ու լայն նիւտերու չափերը տուած ենք յօդուածին վերջաւորու-
թեան դրուած աղիւսակով՝ լայնք՝ ու՝ բարձրութիւն՝ սիւնակներուն տակ:

²² Կարապետեան, էջ 93:

²³ Այս Հաւաքածոյին մէջ կայ միակ խաշ մը որ ոչ թէ ծակեր ունի, ալլ սիրտ փորուած է
անոր կեդրոնին (թիւ 43):

²⁴ Կարապետեան կու տայ 1 X 1 սմ. ծաւալը որ ճիշդ չէ:

²⁵ Կարապետեան կը նկարագրէ թանաքակալին տակ խփուած կնիքի միակ պարագայ մը,
իր ցուցակին թիւ 4 տիւրիթը, էջ 98: Ներկայ Հաւաքածոյին կնիքներէն թիւ 4, 5, 6, 8, 10,
12, 13, 20, 21, 24, 25, 27, 28, 36 եւ 38 տիւրիթները ունին երկու նոյնանման կնիքներ,
իսկ թիւ 30 եւ 43ը ունին երկու տարբեր կնիքներ:

²⁶ Այս Հաւաքածոյին թիւ 14, 26 եւ 33 տիւրիթները կնքուած են տարբեր ուղղութեամբ:

²⁷ Ոչ-Հայատառ, բայց Հայկական ինքնութեամբ այս կնիքները մաս կը կազմեն աւելի
ընդհանրական երեւոյթի մը, որ կ'ընդգրկէ ի միջի ալլոց Հայատառ թրքերէնը: Այս
երեւոյթը պէտք է բացատրել միայն լեզուի գիտութեան կամ Հայածանք-ճշնոյն-
ութեւ երեւոյթով, ալլ թիւերս նաեւ չուկայական Համարկումի նկատառումներով եւս:

²⁸ Կարապետեանի աղիւսակը չ'ընդգրկեր նման թուականով կնիք մը, Հակառակ անոր
որ ան կը նկարագրէ զայն (էջ 96):

²⁹ Կարապետեան, էջ 94:

³⁰ Մենք կը նախընտրենք գործածել միայն թանաքակալ եզրը:

³¹ Տե՛ս՝ թիւ 41 տիւրիթը:

³² Նոյնինքն Սասուն Միմոնեանի Հաւաքածոն կը հաշուէ չորսք 70 ալլ տիւրիթներ, որոնք
կնքուած չեն եւ արձանագրութիւն չունին բայց հաւաստի է անոնց Հայկական ար-
տադրութիւն ըլլալը: Միմոնեանի Հաւաքածոյին մէջ կը հանդիպինք նաեւ տիւրիթնե-
րու ոչ-Հակական կնիքներով:

³³ Ըստ այդ աղիւսակին, թիւերու կողքին դրուած 'ա'երը կը ներկայացնեն Կարապետ-
եանի աղիւսակային բնօրինակները, բ'երը կը ներկայացնեն բնօրինակներու բարե-
փոխուած/ուղղուած տարբերակները: Իսկ փակագիծերու մէջ դրուած թուանշանները
կը մատնանշեն բնօրինակ զրոշմի ձիրին մէջ "նոր" կնիք մը:

³⁴ Ասիկա կրնայ անիմաստ ըստ մը ըլլալ քանի գրութիւնը կեղծ է եւ Հաւանաբար փո-
րագրիւր փորձած է հինի նմանցնել առանց իմաստակիր ըստ մը գոյացնելու ճիշդին:

³⁵ Տե՛ս՝ այս յօդուածին մէջ ալլուր:

- ³⁶ Հետ երևույթին ան անախապէս պատկանած է Պարտումեանին:
- ³⁷ Կարապետեան, էջ 97:
- ³⁸ Կարապետեանի «Հայկական Պղինձը. 1800-1915թթ», յօդուածին մէջ, (Հայկազեան Հայագիտական Հանգէս, 2. Հտր., 1977-78, էջ 225), կը յիշուին երեք Ատուրներ՝ Նիւրէթի 1280, 1282 եւ 1287 թուականներով: Կարապետեանի «Տիպիք կնշուած Թափօն» յօդուածին մէջ եւս կը հանդիպինք երեք Ատուրներու եւ անոնց կնիքներուն:
- ³⁹ Տառատեսակի հետճոճութիւնը, սակայն կը խօսի մեր այս կարծիքին դէմ:
- ⁴⁰ Տեսակցութիւն Յարութիւն Թորոսեանի հետ, Մայիս 2010:
- ⁴¹ Դուրեանի ծանօթ այս բանաստեղծութիւնը ոչ-ճշգրտութեամբ փորագրուած է հոս:
- ⁴² Դիւանական Հարցաթերթիկին վրայ նշուած է՝ «Ստացման թուական 3/2/1995 Յուսիկ սրբազանէն թանգարանին, ձեռամբ ՆՍՏՏ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսին»:
- ⁴³ Դիւանական Հարցաթերթիկին վրայ նշուած է սակայն 1908 տարեթիւը: Նոյն Հարցաթերթիկէն կը պարզուի որ նուիրատուութիւնը կատարուած է 2/9/1998ին:
- ⁴⁴ Դիւանական Հարցաթերթիկին վրայ նշուած է նուիրատուին անունը՝ Տիկ. Սաթենիկ Ասրեան:
- ⁴⁵ Գուլթաղ/Գրիւխաթաղ/Գրիւթաղ/Կիւլաթաղը կը գտնուէր Լեռնային կամ Միջին Արցախի պատմութեան ընթացքին Զրաբերդ/Ջուաւշիք/Թալիշ/Կիւլիստան/Մեծ Կողմանք/Մեծկուանք անուններով ճանչցուած գաւառին մէջ, ներկայիս՝ Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջանի Վանք գիւղէն հիւսիս արեւելք: Գիւղը եղած է Ճըռ-Մնիք Ալլազիբերդիի նստավայրը: Գիւղին մասին յիշատակութիւններ կան առնուազն 1790ականներէն (Մակար Եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բագու, Տպ. Արօր, 1895, էջ 24, 214. նաեւ՝ Թ. Յաղոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, Հրապարտանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 1, Ա-Դ, Երևան, Երեսման Համալսարանի Հրատ., 1986, էջ 902-903):
- ⁴⁶ Ի տարբերութիւն այս ցանկի թիւ 30 տիւրքին, որ ունի տարրեր ընդթիւ երկու կնիք՝ անուան եւ տեղի:
- ⁴⁷ Ոչ Կարապետեանի յօդուածին մէջ ոչ ալ այս հաւաքածոյին մէջ մենք կը հանդիպինք նման պարագայի մը, ուր նոյն տիւրքին վրայ զարնուած ըլլան երկու տարրեր անուանական կնքադրոշմներ:
- ⁴⁸ Կարապետեան, էջ 98:

THE ARMENIAN DIVIDS: FURTHER INFORMATION AND NOVELTIES (Summary)

ANTRANIG DAKESSIAN

The study continues the survey described in an article by the late Berj Garabedian and published in the 12th volume of the *Haigazian Armenological Review* (1992).

The current article describes 43 new *divids*, their decorative engravings, their Armenian inscriptions, the different seals of the master moulders and workers in bronze, copper and silver, and the question of dates and names in monogramic forms.

The study adds six new stamps to the already circulated 19 stamps of various *divid* workshops, and a single stamp of the location of the workshop, suggests corrections to the designs of ten stamps published in Garabedian's article, and expresses reservation regarding the date of Garabedian's 3rd stamp and the deciphering of Garabedian's 5th stamp.

The article offers two tables that reveal the height, length, weight, and other details of the 43 *divids* described here. Furthermore, it offers the pictorial and updated version of all the stamps.

Թ/մ.	Վիզիտացիա	Փորձիկի րացիա	Բարձրագույն
1	3.04	4.14	4.07
2	3.53	3.93	3.93
3	2.86	3.68	3.61
4	3.19	4.13	4.3
5	3.04	3.57	3.5
6	3.17	4.1	4.22
7	2.9	4.09	3.98
8	3.05	4.36	4.34
9	2.94	3.93	4.04
10	3.57	4.02	3.87
11	3.58	4.01	3.86
12	3.38	4.42	4.25
13	3.09	4.1	3.9
14	3.16	3.78	3.71
15	3.57	3.98	3.97
16	3.1	4.2	3.89
17	3.11	4.16	3.96
18	3.45	3.91	3.78
19	3.11	4.28	4.31
20	3.21	4.22	4.16
21	3.18	4.22	4.21
22	3.19	3.61	3.62
23	3.08	4.09	4
24	2.76	3.31	3.38
25	2.83	3.48	3.39
26	2.95	3.98	3.85
27	2.96	3.44	3.57
28	3	3.96	3.91
29	2.93	3.75	3.94
30	2.79	3.37	3.54
31	3.93	5.23	4.64
32	3.03	3.62	3.61
33	3.09	4.05	3.94
34	3.54	3.14	3.75
35	4.12	3.02	3.93
36	3.98	2.9	3.98
37	3.31	3.76	3.76
38	2.97	3.85	3.77
39	3.04	3.69	3.41
40	3.2	4.15	4.1
41	3.2	4.2	4.1
42	3.2	4.1	4.2
43	3.3	3.8	3.6

Թ.թ.	Կշիռը կգ-ում	Որդի.	Լճի.	Բարձրժն.	Կնիթ ¹	Մետաղ	Գնման փաթ.	Գնման և տարի	Հաւք.
1	348	24	1.44	3	16	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.	2006	Ս.Ս.
2	377	24.3	1.45-1.58	3.05	16	Դ. պղնձ.	Անգլիա	2008	Ս.Ս.
3	293	20.7	1.31-1.41	2.89-2.82	16	Դ. պղնձ.	Պէրուի		Ս.Ս.
4	347	23	1.48	3.02-3.2	16ի մաս	Դ. պղնձ.	Լիբ-Սուր.		Ս.Ս.
5	275	19.8	1.17-1.31	2.77-3.01	16ի մաս	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
6	323	22.3	1.32-1.37	2.97-3.17	16ի մաս	Դ. պղնձ.	Անգլիա		Ս.Ս.
7	318	21.2	1.47-1.53	3.02-3.25	16ի մաս	Դ. պղնձ.	Լիբ-Սուր.		Ս.Ս.
8	406	24.8	1.35-1.41	3.04-3.33	16ի մաս	Դ. պղնձ.	Անգլիա		Ս.Ս.
9	331	22.4	1.28-1.37	2.69-2.79	15	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
10	366	24	1.43-1.47	2.9-3.03	10	Դ. պղնձ.			Ս.Ս.
11	416	26.8	1.42-1.47	2.92-3.07	10	Դ. պղնձ.	Իրանում		Ս.Ս.
12	466	26	1.56-1.71	3.13-3.43	10ի մաս/նոր	Դ. պղնձ.	Լիբանան		Ս.Ս.
13	329	21	1.34-1.38	3.01-3.37	10ի մաս/նոր	Դ. պղնձ.	Ֆրանսիա		Ս.Ս.
14	294	21.5	1.21-1.33	2.68-2.87	12	Դ. պղնձ.	Լիբանան	2006	Ս.Ս.
15	378	22.5	1.39-1.5	2.92-3.12	12	Դ. պղնձ. կյաքուած	Լիբանան		Ս.Ս.
16	294	22	1.54-1.39	2.87-3.05 ²	12	Դ. պղնձ.	Լիբանան		Ս.Ս.
17	306	21.5	1.27-1.31	2.95-2.84	12	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
18	307	21.6	1.3	2.7	12	Դ. պղնձ.			Ս.Ս.
19	385	25	1.27-1.36	2.74-3.05	9ի նման	Դ. պղնձ.	Հայկ. պ.	2005	Ս.Ս.
20	424	25.1	1.39-1.54	3.34-3.65	11	Դ. պղնձ.	Անգլիա		Ս.Ս.
21	446	23.8	1.49-1.57	3.23-3.47	13	Դ. պղնձ.	Անգլիա		Ս.Ս.
22	383	25.6	1.56-1.65	2.19-3.46	13	Դ. պղնձ.	Մ. Ն./Անգլ.		Ս.Ս.
23	291	19.8	1.32-1.34	2.7-2.94	13	Դ. պղնձ.	Մ. Ն./Անգլ.		Ս.Ս.
24	426	25.7	1.32-1.43	2.82-3.12	17	Դ. պղնձ.	Ուսթ Վրճիկիա		Ս.Ս.
25	223	19.3	1.09-1.23	2.72-3.14	8	Դ. պղնձ.	Անգլ.		Ս.Ս.
26	244	18.1	1.28-1.31	2.87-3.23	8	Դ. պղնձ.	Լիբ-Սուր.		Ս.Ս.
27	348	23	1.37-1.53	3.01-3.2	5	Դ. պղնձ.	Լիբանան		Ս.Ս.
28	269	18.9	1.24-1.33	2.68-2.94	6ի նման	Դ. պղնձ.	Մ. Ն./Անգլ.		Ս.Ս.
29	266	19.9	1.29-1.21	2.93-3.32	18	Դ. պղնձ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
30	295	21.2	1.4-1.44	3.09-3.4	նորժն.	Դ. պղնձ.	Երազմ.		Ս.Ս.
31	253	18.2	1.13-1.14	2.75-3.06	անկնիթ	Դ. պղնձ.	Շուէտ		Ս.Ս.
32	483	28.1	1.2-1.17	3.26-3.27	անկնիթ	արծաթ.	Մ. Ն.		Ս.Ս.
33	443	24.7	1.6	3.45	3	Դ. պղնձ.			Ս.Ս.
34	265	20.6	1.22-1.31	2.72-2.9	10ի մաս	Դ. պղնձ.	Պէրուի	2007	Ա.Տ.
35	373	24.2	1.51-1.53	3.01-3.05	նորժն.	Դ. պղնձ.	Պոլիա		Վ.Թ.
36	228	18.2 ³	1.36-1.2	2.71-3.01	13ի մաս	Դ. պղնձ.			Ե.Թ.
37	296	23	1.39-1.45	2.98-3.15	13	Դ. պղնձ.			Ե.Թ.
38	303	22.8	1.44-1.45	3-3.14	13ի նման	Դ. պղնձ.			Ե.Թ.
39		22.5	1.17-1.24	2.57-2.7	անկնիթ	Դ. պղնձ.			Ա.Կ.
40		20.9	1.41-1.39	3-3.27	անկնիթ	Դ. պղնձ.			Ա.Կ.
41		25	1.32-1.49	2.58-2.53	անկնիթ	Դ. պղնձ.			Ա.Կ.
42	400	24.3	1.6-1.7	3.05-3.1	19ի նման	Դ. պղնձ.	Ժառնգ. Անթ./ Հլյ.Պէլ.	միջա- ընտ. մաս	Ս.Կ.
43	351	24	1.4-1.5	3.05-3.1		Դ. պղնձ.	Ժառնգ. Անթ./ Հլյ.Պէլ.	միջա- ընտ. մաս	Ս.Կ.

¹ Այստեղ տրուած թիւերը կը ձառնանշեն կարապետեանի աղիւսակի թիւերը, էջ 97:

² Վնասուած է:

³ Թիւ 7, 13, 15, 21, 29, 31 եւ 32ը խաշ չունին:

